УДК 811.161.1'373

Піскунов О. В.,
старший викладач кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету

ПРИЧИНИ МОВНИХ ЗМІН В УКРАЇНСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ 30-Х РР. XX СТ.

Анотація. Розглянуто таку особливість лінгвістичної реконструкції, як причини мовних змін у працях українських лінгвістів 30-х рр. XX ст., визначено внесок лінгвістів у розробку відповідного кола питань.

Ключові слова: лінгвістична реконструкція, фонетична причина, фонетична умова, фонетична позиція.

Постановка проблеми. Сучасні теоретики мовознавства дуже високо оцінюють намагання мовознавців знайти внутрішні зв'язки та внутрішні причини; відзначають, що в «славістиці переважає пошук внутрішньої причиновості» [1, с. 477]. Представники української компаративістики 30-х рр. XX ст. по-новому підходили до питань вивчення мови порівняно з вченими інших шкіл, особливо в методологічному аспекті. Мовознавці розробляли нові підходи до порівняльно-історичного вивчення мови, але на іншому матеріалі; ці розвідки мали як теоретичний, так і практичний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лінгвоісторіографічні праці дають певне уявлення про особливості лінгвістичної реконструкції у вітчизняному мовознавстві; вони викладені в працях В.А. Глущенка [2], О.М. Голуб [3], В.М. Овчаренка [4], К.А. Тищенко [5]. У порівняльно-історичному мовознавстві другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) процедура лінгвістичної реконструкції набуває значного вдосконалення.

Завдання вивчення лінгвістичної спадщини минулого завжди є актуальним для науки. Водночас слід констатувати, що творчість і здобутки окремих мовознавців минулого століття на сучасному етапі розвитку лінгвістики вивчено недостатньо. Зокрема, це стосується мовознавчої спадщини П.О. Бузука, А.Ю. Кримського, К.Т. Німчинова, Є.К. Тимченка в аспекті лінгвістичної реконструкції.

Метою статті є послідовне вивчення особливостей лінгвістичної реконструкції, зокрема причин мовних змін, в працях зазначених лінгвістів. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) розглянути сучасні лінгвоісторіографічні праці, які дають уявлення про цю особливість лінгвістичної реконструкції в працях зазначених мовознавців; 2) дослідити реалізацію поглядів мовознавців на лінгвістичну реконструкцію у працях з історії східнослов'янських мов; 3) показати новаторський характер тверджень цих мовознавців для подальшого розвитку мовознавства.

Виклад основного матеріалу. Названі українські вчені, які зверталися до історичного і порівняльного методів, стали продовжувачами традицій учених Харківської, Московської, Казанської шкіл в аспекті вивчення причин мовних і звукових змін. Практика досліджень українських учених показує, що вони намагалися встановити причини фонетичних явищ, представлених у їхніх лінгвістичних працях. У теоретичному аспекті важливими є твердження П.О. Бузука, який вважав, що «всі фонетичні зміни зумовлені, – зумовлені перш за все психологічними причинами, але ці зміни звуків в деяких випадках, однак, можуть бути незалежні від впливу сусідніх звуків» [6, с. 38]. Мовознавець, подібно до тверджень його попередників, виділяє «обумовлені або «комбінаційні» та «спонтанічні» зміни – такі, що показують «незалежність звукових змін від впливу сусідніх звуків» [6]. Серед «обумовлених» або «комбінаційних» мовознавець виділяє два типи: процеси асиміляції і дисиміляції [6, с. 39], які, в свою чергу, можуть бути прогресивними і регресивними, повними і частковими [6, с. 40–41]. Приклади, до яких звертався автор, представлені як слов'янськими мовами, так і індоєвропейськими мовами [6, с. 41–43]. Наприклад, мовознавець вказує на перехід ***ѣ*** в ***ы***, процесс переходу назалізованих голосних ***о*** та ***е*** в чисті голосні в праслов'янській епосі [6, с. 43]. Названі процеси в своїй основі мають психологічні чинники [6, с. 44–45].

Існують і фізіологічні причини, а саме вставка і втрата звуків, які мають своєю причиною особливості артикуляції [6, с. 45].

В цьому питанні П.О. Бузук має погляди, близькі до позицій молодограматиків відносно проблеми звукових законів. Якщо всі названі чинники не діють, мовознавець звертається до фактору винятків, однак відзначає: «Мнимий виняток пояснюється хронологічним співвідношенням до інших законів або новоутворенням за аналогією» [6, с. 45].

Усі ці теоретичні твердження мають практичне відтворення в практиці лінгвістичних досліджень мовознавців. Аналіз праць учених, які зверталися до історичного і порівняльного методів, показує, що розгляд фонетичних процесів зводився до встановлення фонетичних умов, за яких відбувалися ці явища. В.А. Глущенко відзначає цю особливість у працях представників історичного і порівняльного методів в російському та українському мовознавстві [2]. Так, А.Ю. Кримський вказував на фонетичні процеси зміни звуку **[є]** «в складі, за яким слідував склад м'який, і дуже часто в кінці слова»: вимовлявся як ***е*** (м'яке ***е***), «схильний розширюватися в дуже широке м'яке ***ä*** (близьке до ***я***). Але перед твердими складами відповідно до букви ***є*** (й інколи також в кінці слова) чулось м'яке ***ö***» [7, с. 199]. О.О. Шахматов робив критичні зауваження стосовно недостатності дослідження умов фонетичних процесів переходу ***е*** в ***ä*** в кінці слів на східнослов'янському півдні X ст. у праці А.Ю. Кримського [8, с. 148–150].

А.Ю. Кримський писав про ствердіння приголосних перед ***е*** в губних сполученнях ***бе, пе, ве, ме*** і одночасно використовував відносну і абсолютну хронологізацію, коли «губні сполучення (***бе***, ***пе***, ***ве***, ***ме***) стверділи тільки після падіння глухих і після виникнення замісної довготи, яка відбулася лише біля XII – XIII століття [7, с. 194–195].

П.О. Бузук в роботі «Коротка історія української мови», вказуючи на існування праруської [9, с. 10], досліджує процеси,

що мали місце в праруській мові. Вивчаючи голосні звуки цієї праруської епохи, мовознавець лише тільки вказує на перехід ***je*** в ***o***, навіть не вказуючи умов цього процесу [9, с. 31–32]. Студіюючи приголосні, П.О. Бузук показує «перехід ***l*** в ***ł*** перед слідуючою шелестівкою»: ***golsъ, čьlnъ, melko > golsъ, čьlnъ, mełko*** [9, с. 34]. У зв'язку з цим процесом мовознавець досліджує «перехід попередніх цьому новому ***ł*** голосівок ***e***, ***ь*** в ***o***, ***ъ***: ***čьlnъ > čьlnъ,*** сучасн. ***чолн***, ***човен***, ***mełko > mołko > молоко*** [9, с. 34].

І знову мовознавець пов'язує з процесом розвитку напівкоротких ***ъ, ь*** процес зникнення ***î*** (короткого) в різних позиціях; а саме: 1) на початку слів: укр. та білор. ***мати***, ***мать < имати***; 2) в деяких граматичних формах; 3) «***î*** (коротке) випадало в положенні після шелестівки перед ***i***»: рос. ***житье***, ***камень***, укр. ***каміння***, ***життя***, білор. с***удздзя***, ***бяллё*** [9, с. 39].

На українському ґрунті П.О. Бузук досліджує ствердіння приголосних перед ***е*** у відкритому складі: ***н'ебо > небо*** [9, с. 48], причому цей процес відбувався в декілька етапів і в різних напрямках: «в момент ствердіння шелестівок в староукраїнській мові чулось ***пі̂чь, ні̂съ***; а в безпосередньо слідуючим за ним моменті лабіалізації ***е – ніêсъ > ніосъ***, що було викликане попереднім ***і*** і твердістю слідуючого ***ĉ***, а ***пі̂чь*** зберігалось завдяки м'якості слідуючого ***ч*** [9, с. 48]. О.О. Шахматов також досліджував цей процес в «Очерке древнейшего периода истории русского языка» [10, с. 302].

П.О. Бузук поєднував відносну і абсолютну хронологію, вивчаючи явище переходу ***л*** в ***ў (в)***. На думку лінгвіста, цей перехід відбувся перед зникненням «глухих», не пізніше XII ст., а умовою появи цього процесу є випадки, «коли за ***л*** ішла безпосередньо шелестівка, а не ***ъ***, хоч-би й в слабому положенні» [9, с. 54]. Всупереч твердженням С.Й. Смаль-Стоцького, Є.К. Тимченка, К.Т. Німчинова, які визнавали за споконвічну в українській мові твердість приголосних перед ***е***, П.О. Бузук вважав, що перед ***е*** та ***ь*** всі приголосні вимовлялись м'яко. Беручи до уваги слова типу ***разьвьрзиса, разьвьрзость, погыбнеть***, мовознавець доходить висновку, що «літеру ***ь*** після ***з*** у перших двох прикладах і після ***б*** ужито як знак пом'якшення зазначених приголосних, яке з'явилось внаслідок асиміляційного впливу з боку наступних приголосних» [11, с. 46].

Поетапно відтворює П.О. Бузук збіг голосних ***и*** та ***ы*** в українських говорах як наслідок ствердіння приголосних перед ***и*** [11, с. 47].

Своєрідним продовженням потебнянської концепції «кількісних змін приголосних» є дослідження розвитку ***j*** після приголосного у формах типу ***браття***: «***j*** уподобився до попередньої (м'якої) приголосної і таким чином з'явилась подвоєна приголосна» [11, с. 58]. Психологічне пояснення змін таке: «Психологічна причина всіх названих видів звукових змін полягає в тому, що при вимові цього звуку в нашій свідомості з'являються образи звуків не тільки сусідніх (попереднього і наступного), але й цілого ряду наступних за ним в ту й іншу сторони звуків, які, знаходячись в сфері безсвідомого, модифікують, однак, звук, який вимовляється в даний момент» [6, с. 44–45].

Звертався до встановлення фонетичних умов і К.Т. Німчинов. Так, «раніше ослаблювалися кінцеві ***ъ***, ***ь***, взагалі ж ***ъ*** та ***ь*** були слабі і звичайно ненаголошені в складах перед подальшим з нормальним голосозвуком <…> дужі переходили в голосозвук нормальної сили, – в мовах східнослов'янських в ***о*** та ***е***» [12, с. 65].

К.Т. Німчинов також представив перехід приголосного ***л*** у ***в*** всередині слова перед приголосним та в кінці слова і пов'язав це явище з втратою «глухих» ***ъ***, ***ь***. К.Т. Німчинов вказує на умову переходу ***ъ***, ***ь*** в більш м'які ***ы*** та ***и***, а саме перед наступним ***і*** в словах типу ***мий***, ***пий*** [12, с. 67–68].

А.Ю. Кримський пояснює зміну ***ô(и)*** в ***і*** таким фактором, як фактор «удобності вимови», коли «звичка перетворювати затяжне, дифтонгічне ***уі̂*** в удобовимовлюваємий монофтонг ***і*** все більш і більш укріплювалась всюди серед малоросів» [7, с. 170–171]. І мовознавець інколи апелює до фактору евфонії, благозвуччя [7, с. 172–173].

Причину звукових змін П.О. Бузук вбачає в «виключно психологічному характері. Вони (зміни – *О. П.*) мають місце як при поступових перетвореннях звуків, так і при заміні звуків» [6, с. 43].

Треба відзначити, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу представники історичного методу в українському мовознавстві. Можна стверджувати, що представники цього напряму ретельно вивчали лінгвістичну спадщину своїх попередників і творчо її доповнювали в аспекті дії фонетичних законів. Так, П.О. Бузук в цілому сприймав молодограматичну концепцію фонетичних законів. В теоретичному аспекті мовознавець доповнює її таким твердженням: «Коли звуковий закон, на відміну від фізичного, не з'являється кінцевим і всеосяжним ні в часових, ні в просторових відносинах, то у нас немає підстави допускати всеосяжність його розповсюдження на всі приклади. Коли закон був обмежений часом своєї дії, випадково могло трапитися, що маловживані слова не попали у мову тих, хто розмовляє, і не підпали заміні. І навпаки, підпадати звуковій заміні могли інколи, як ми вже говорили, часто вживані слова» [13, с. 53–54]. Мовознавець вбачав сутність звукового закону в тісному зв'язку з соціальним фактором в житті мови і підкреслював те, що «встановлення звукового закону в з'ясуванні усіх представлених обмежень нам представляється тільки як констатація утвореного у мові процесу вже postfactum, з докладним з'ясуванням його меж у різних відносинах, і у такому випадку зрозуміло, що закон не буде мати виключень, оскільки всі вони і будуть обговорені при його формулюванні» [13, с. 54]. П.О. Бузук підтримує тезу про безвинятковість звукових законів: «В відомий час в певній мовній групі трапилась певна звукова зміна. Винятків із цього звукового закону не може бути. Мнимий виняток пояснюється хронологічним співвідношенням до інших законів або новоутворенням за аналогією» [6, с. 45]. Як приклад мовознавець дає факти зміни дифтонгів ****ai, *oi, *ei*** в монофтонги ***ē*** та ***і*** [6, с. 46].

У працях учених – прихильників історичного методу важливе місце посідає трактування фактору аналогії. Теоретичне трактування явища аналогії (особливо граматичної) представив П.О. Бузук. Саме явище аналогії мовознавець розумів як «складний психологічний процес, в складі якого ми вбачаємо, по-перше, асоціацію за схожістю, по-друге, асоціацію за суміжністю» [6, с. 95]. Таке розуміння сутності аналогії подібне до трактування В.О. Богородицького [15, с. 442]. А внутрішня, глибинна причина аналогії полягає в тому, що «в її основі лежить той же загальний всій душевній діяльності людини принцип економії мислення» [6, с. 96].

У практиці своїх досліджень П.О. Бузук звертався до явища аналогії. Так, заочно дискутуючи з О.І. Соболевським й О.О. Шахматовим стосовно історії сполучень «голосна + плавна», які утворилися з «***плавна + ъ, ь***» не на початку слова, П.О. Бузук пояснює ***ъ*** перед ***к*** в слові ***гъсъкъ*** аналогією. Мовознавець досліджує історію переходу ***о, е*** в ***і*** в закритих

складах після занепаду «глухих». В словах ***кілок, кінец*** появу ***і*** замість ***о***, ***е*** і в словах типу типа ***мед*** замість ***мід***, ***сел*** замість ***сіл*** мовознавець пояснює аналогією [9, с. 43]. До явища аналогії П.О. Бузук апелює, коли розглядає так звані виїмки (мабуть винятки – *О. П.*) з розглянутого звукового закону, котрі виявлені по-перше, заковуванням ***е, о*** з ***ь,ъ (день*** із ***дьнь, менше*** із ***мьньше, сон*** із ***сънъ***, ***синоm*** із ***сынъмь***), по-друге, захованням ***е***, ***о*** в повноголосних формах (***город***, ***горох, порог***, ***берег***, ***голос***, ***холодно*** тощо; такі рідні явища, як ***поріг***, ***голівка***, викликані пізнішою аналогією) [9, с. 43]. Винятки в словах типа ***сьомий*** при дослідженні історії лабіалізації ***е*** і поява ***е*** замість ***о*** (в словах ***хочемо*** під впливом ***хоче)*** мовознавець пояснює аналогією [9, с. 48–49]. П.О. Бузук також представив граматичну аналогію на прикладі форм типу ***землі,*** які з'явились за аналогією з ***рибі*** < ***рыбъ*** [11, с. 64], а також дослідив форми на ***-ові*** під впливом ***-овъ*** [11, с. 66] і новоутворення за аналогією з твердими основами ***коньові***, ***коньови***, ***коньом***, тощо [11, с. 67].

В практичному аспекті А.Ю. Кримський звертався до явища аналогії (нефонетичної) при поясненні появи ***а*** у словах типа ***Мᾰхайла***, ***Мᾰхаил*** [7,с. 253]. Нефонетичною аналогією пояснює мовознавець появу кореня ***яв*** в словах типу ***Явдоха***, ***явреї***, ***Явтух*** [7, с. 397–398].

Є.К. Тимченко встановив умови фонетичних змін і хронологізував їх: праслов'янське ***g*** в велярний спірант і гортанне [14, с. 44–45], ствердіння голосних напівпалатальних і палатальних перед ***е***: ***небо***, ***пень***, ***нива*** [14, с. 45], ствердіння губних у всіх положеннях: ***голуб***, ***кров***, ***масо***, ***пйать*** [14, с. 45].

А.Ю. Кримський дослідив і сформулював фонетичні умови дії фонетичного закону, коли «звук ***е*** після м'яких приголосних схильний перетворюватися у малорусів перед твердими складами в [***ь***] ***о***; а перед м'якими складами і в изглашении (вимові – *О. П.*) або зберігається в формі ***е*** або розширюється в ***я***» [7, с. 399].

Висновки. Отже, ми розглянули причини мовних змін у працях українських лінгвістів 30-х рр. XX ст. На нашу думку, перспективним є детальне вивчення таких особливостей лінгвістичної реконструкції, як хронологізація і локалізація мовних процесів, питання про мову-еталон тощо.

Література:

1. Журавлев В.К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов / В.К. Журавлев// Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / под общ. ред. В.А. Дыбо, В.К. Журавлева. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453–493.
2. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В.А. Глущенко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
3. Голуб О.М. Лінгвістична спадщина П.О. Бузука в сучасному контексті : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О.М. Голуб ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.
4. Овчаренко В.М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в українському мовознавстві (XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / В.М. Овчаренко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
5. Тищенко К.А. Історія української мови в науковій концепції А.Ю. Кримського : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / К.А. Тищенко ; Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 20 с.
6. Бузук П.А. Очерки по психологии языка / П.А. Бузук. – О. : Типографія «Техникъ», 1918. – 140 с.
7. Крымский А.Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А.Е. Крымский. – М., 1907. – 250 с.
8. Шахматов А.А. [Рец.] А.Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907 – А.А. Шахматов // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135–174.
9. Бузук П.О. Коротка історія української мови / П.О. Бузук. – О., 1924. – 60 с.
10. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка / А.А. Шахматов // Энциклопедия слав. филол. – 1915. – Вып. 11. – XXVIII, II, L. – С. 289–340.
11. Бузук П.О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії / П.О. Бузук. – К., 1927. – 98 с.
12. Німчинов К.Т. Український язик у минулому і тепер / К.Т. Німчинов. – 2-ге вид. – К. : Державне вид-во України, 1926. – 90 с.
13. Бузук П. А. Асноўная питанні мовазнаўства : [падручная кніга для настаўніка ў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў] / П.А. Бузук. – Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 123 с.
14. Тимченко Є.К. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині / Є.К. Тимченко // Історія української мови: хрестоматія / упор. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 38–48.
15. Богородицкий В.А Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений / В.А. Богородицкий. – 4-е изд. – Казань, 1913. – 553 с.

Пискунов А. В. Причины языковых изменений в украинской компаративистике 30-х гг. XX ст.

Аннотация. Рассмотрена такая особенность лингвистической реконструкции, как причины языковых изменений в работах украинских лингвистов 30-х гг. XX ст., определен вклад лингвистов в разработку соответствующего круга вопросов.

Ключевые слова: лингвистическая реконструкция, фонетическая причина, фонетическое условие, фонетическая позиция.

Piskunov A. The causes of linguistic changes in the Ukrainian comparative linguists' studies of the 30's of the XX century

Summary. The article deals with one of the main peculiarities of linguistic reconstruction as reasons of linguistic changes in the Ukrainian comparative linguists' studies of the 30's of the XX century; the linguists' contribution in the study of the corresponding circle of questions is defined.

Key words: linguistic reconstruction, phonetic reason, phonetic condition, phonetic position.